

GEOPOLITICKÉ A HISTORICKÉ SÚRADNICE TRANSFORMAČNÉHO PROCESU KRAJÍN STREDNEJ A VÝCHODNEJ EURÓPY

(Zhrnutie problematiky alebo nové otázky k úvahám?!)

JOZEF DARMO

*V dňoch 20.–21. novembra 1997 sa v Bratislave konala medzinárodná konferencia pod názvom Európska integrácia a transformácia médií krajín strednej a východnej Európy, z ktorej prinášame štyri príspevky zahraničných autorov a dva príspevky domácich autorov.**

Proces transformácie má významný aspekt najmä geopolitický. Máme na mysli predovšetkým geopolitickú transformáciu od blokov studenej vojny, nadvlády veľmocenských záujmov k pochopeniu vlastných záujmov, vlastného zmyslu existencie v priestore sveta. Možno ho chápať aj ako obrozenie vlastnej identity a manifestovania vlastných záujmov. V tomto geopolitickom rámci je to aj potreba pluralistickej transformácie médií od totality, autoritatívneho systému moci k funkcii médií v pluralitnej demokracii, založenej na legitimitě záujmov štruktúrovaných spoločenstiev, občanov Slovenskej republiky. Pre Slovensko je táto transformácia aj transformáciou provinčného postavenia Slovenska v rámci spoločného štátu Česko-Slovenska na samostatný právny demokratický štát. Práve táto skutočnosť tvorí tiež významný rámec celej mediálnej transformácie Slovenskej republiky.

Globálne súradnice transformácie

- a) Satelitizácia informačných tokov, globálne prepojenie sveta, nástup éry informačnej spoločnosti, nástup procesov globalizácie médií.
- b) Rozpad bipolarity sveta, veľmocenskej, blokovej konfrontácie, éry veľmocenského diktátu a satelitizácie ovládaných štátov pod veľmocenskou hegemoniou (je to jav už trvalý alebo prechodný?!).

Predpokladá tento proces transformovania sa aj proces vyrovnávania národných, štátnych spoločenstiev s vlastnou identitou pri zachovaní istého univerzálneho rámca mediálnej globalizácie, rešpektovania špecifických historických daností jednotlivých krajín, a teda aj prípustnosť špecifických ciest a postupnosť ich voľby v smere mediálnej integrácie? Je Európa zrelá na totálnu (podľa vopred stanovených receptúr podmienok) integráciu? Alebo treba počítať s dlhodobším prechodným obdobím postupných zmien v subjektoch, ktoré sa majú integrovať?

Poskytujú moderné médiá v tejto historickej etape transformácie spoločenským skupinám i jednotlivcom väčšiu možnosť účasti na kontrole moci, na spoločenskej

* Bližšie o medzinárodnej konferencii pozri článok F. Šinku: Transformácia médií – jedna z podmienok integrácie (s. 84).

diskusii? Nestávajú sa cez súkromný finančný, bankový či sponzorský kapitál nástrojom tohto kapitálu v „moderovaní“ pôsobenia týchto médií?

Politika sa už nechápe ako projektovanie budúcnosti, ale ako dočasné riešenie problémov na volebnom horizonte. To, čo vystupuje a bude vystupovať do popredia európskeho a svetového vývoja, je kontext sociálnych väzieb. Ako sa to prejaví v oblasti mediálnej transformácie?

Ak sa má Európa skutočne transformovať k humanizácii vzťahov a slobôd občana, nie je nevyhnutné prehodnotiť aj celý historický vývoj Európy? Európa je aj výsledkom kolonizácie. Bola jej subjektom aj objektom. A táto trauma presakuje i do jej dnešnej reality. A to nielen regionálne. Európa prechádza dramatickými zmenami európskej politiky, ktorá však smeruje k previazanosti politických a sociálnych práv. Podľa niektorých sociológov sa dramaticky zúžil priestor demokratického rozhodovania a moc nad ekonomickým životom (a dodajme aj nad mediálnymi systémami) bola vlastne „väčšina“ odobratá. A tak nielen jednotlivé krajiny, ale ani Európska únia, významne angažovaná do mediálneho transformačného procesu, nepredstavuje vždy zvrchovaný samostatný subjekt. Je dôvodné domnievať sa, že v niektorých závažných oblastiach je skôr nástrojom či objektom podriaďujúcim sa záujmom „nadnárodného kapitálu“ (*Sociologický zápisník*, 1997, č. 3, s. 3).

Transformácia médií a súradnice jej pohybu

1. Transformácia je pre posttotalitné štáty a národy aj pohybom, návratom k vlastnej identite, k odkrytiu vlastnej historickej pamäti, potenciálnych zdrojov vlastného rozvoja, manifestácie vlastných záujmov a potrieb, slobody vlastnej sebarealizácie. Slovensko tu rieši problémy nielen návratu k vlastnej identite, hodnotám kresťanskej demokracie a všehumánnym hodnotám, ale rieši tiež svoj stáročný problém emancipácie svojej štátnej identity, a teda tento historický proces kladie aj pozitívne požiadavky na mediálny systém, na jeho zodpovednosť za demokratickú architektúru tohto štátu.
2. Transformácia je aj pohybom k spoločenstvu štátov európskych demokracií, k európskemu, planetárnemu komunikačnému univerzalizmu. Je to priestor aproximácie právnych systémov v oblasti médií transformovaných štátov k štátom Európskej únie.

Optika kritérií transformácie

Transformačný proces v krajinách strednej a východnej Európy prebieha v dvojexpozícii kritérií na posudzovanie pokroku transformácie k demokracii týchto štátov. Za takéto kritériá môžeme pokladať kritériá vypracované Výborom pre vzťahy Východu a Západu Európskeho inštitútu pre médiá. Mediá ako indikátor demokracie:

1. Systém direktívneho centralizovaného riadenia, ovládania médií starým autoritátnym politickým systémom s jeho znakmi: štátny monopol vo sfére médií, zákaz opozičných médií, finančná kontrola, administratívna kontrola (menovanie riaditeľov, šéfredaktorov, určovanie cieľov pôsobenia médií, prideľovanie novínového papiera, monopol distribúcie tlače, rozhlasového a televízneho signálu), ide-

ologická homogenizácia médií a publika, direktívne určovanie funkcií médií v udržiavaní daného spoločenského poriadku, preventívna politická cenzúra, legislatíva, zákony, ktoré vylučujú kritické novinárstvo, bariéry v medzinárodnom toku informácií (zákaz dovozu a distribúcie zahraničnej tlače, rušenie zahraničných rozhlasových staníc a pod.).

2. Otvorený a pluralitný systém médií, ktorý by mal nahradiť v bývalých komunistických krajinách starý direktívny systém. Vznik parlamentnej demokracie, trhovej ekonomiky, odstránenie komunikačného a informačného monopolu. Znak transformácie procesu: preregulácia legislatívneho prostredia médií (zmena zákonov, ktorými sa riadila činnosť médií, premena médií z vládnych na verejné korporácie), deregulácia systému médií (odstránenie monopolu a cenzúry, eliminovanie bariér v medzinárodných tokoch informácií, otvorenie mediálneho systému na slobodné podnikanie, legislatívna úprava regulácie verejnoprávných, súkromných a komerčných médií). To všetko sú však znaky, ktoré predstavujú ich naplnenie v podstate mieru nevyhnutnej deštrukcie bývalej totalitnej komunikačnej politiky. Táto deštrukcia je súčasťou transformačného procesu, ale určujúce sú nové kvalitatívne znaky mediálnej transformácie. Ich napĺňanie predstavuje už novú historickú kvalitu otvoreného a pluralitného systému médií. Model tejto novej demokratickej politiky má svoje legitímne znaky, ako sú: sloboda prejavu a tlače (vydávanie a distribúcia tlače sú otvorené pre jednotlivcov a skupiny bez licencie a povolenia, bez donucovania a cenzúry), spoločensky (nie mocensky) orientované médiá v skupinovom alebo v súkromnom vlastníctve, prezentujúce názory, postoje rôznych skupín, strán, hnutí, etnických komunít (menšín), regiónov; zo spoločenských zdrojov je zabezpečený nezávislý, nadstranícky systém verejného rozhlasového a televízneho vysielania, prítomnosť antimonopolných zákonov pre oblasť masovej komunikácie, garantovanie inštitucionálnej autonómie médií, ich funkcií vo vyjadrovaní širokej škály názorov, funkcie „strážneho psa demokracie“, rozšírenie a definovanie funkcií médií ako servisu verejných služieb a povinností médií vo vzťahu k verejnosti, ich objektívnosti, kultúry komunikácie, ich funkcie v ochrane kultúry a národnej identity, utváranie verejných inštitúcií a fondov na podporu uplatňovania práva na komunikáciu a nezávislosti médií.

Pre objektívne posúdenie hĺbky transformačných procesov je nevyhnutné vziať do úvahy aj ďalšie faktory transformácie. Komunistická nadvláda s prioritou veľmocenských záujmov sovietskeho bloku neznamenal iba likvidáciu demokratických štruktúr ovládaných štátov a národov. Znamenala aj potlačenie práva slovenského národa, ale rovnako i ďalších národov na sebaurčenie, práva na samostatný štátny ekonomický a kultúrny rozvoj. Budovanie štátu je teda súčasťou tohto transformačného procesu. Je aj budovaním suverenity informačného systému tohto štátu, jeho identity. A budovať tento štát nemožno bez pozitívneho konštruktívneho prístupu médií. Médiá na Slovensku boli v pozícii periférie centralizovaného informačného systému bývalého Česko-Slovenska, v provinčnom postavení, a teda dlhodobo ideologicky aj personálne ovládané, usmerňované vybranými reprezentantmi centrálnej totalitnej politiky. Preto Slovensko podobne ako všetky nové nezávislé štáty sa usiluje prirodzene získať médiá na konštituovanie tejto mladej štátnosti. Historicky oprávnené úsilie sa stretá v zahraničí, a to osobitne zo strany už historicky dlhodobo etablovaných štátov s ustálenými mediálnymi systémami, s dlhodobou nezávislosťou, s kritikou.

Dokonca sa toto úsilie posudzuje ako návrat do čias totality. Toleruje sa podpora národného nihilizmu (nacionalizmus, xenofóbia). Z neinformovanosti sa tak podporujú aktivity deštrukcie týchto mladých štátov, čo sa v ich prípade vníma ako starý scenár veľmocenského ovládania a dirigizmu malých národov a štátov. Štátne a národné záujmy sa tak z nepochopenia historických súvislostí štylizujú do inscenovaného konfliktu so všeobecnými princípmi demokracie. Je to práve historická nevyhnutnosť budovania mladých štátov, zrod ich legitímnych štátnych a národných záujmov, ktoré sa zviditeľňujú úsilím o presadenie možno inej hierarchie transformačných procesov aj v oblasti médií, než ich preferujú štáty, ktoré už s vytváraním vlastných štátov, s ochranou ich vlastnej národnej a mediálnej identity nemusia zápasíť. Stabilizácia mladých štátov je súčasťou vytvárania rámca, priestoru spoločenskej, občianskej demokracie a aj priestoru na demokratické pôsobenie médií.

Scenár mediálnej transformácie v Slovenskej republike

Základy prednovembrového systému médií na Slovensku boli vytvorené v roku 1948, a to porážkou demokratického vývoja a nástupom komunistického monopolu moci. Tlač mohli vydávať iba politické strany a spoločenské organizácie zastrešené inštitúciou Národného frontu, ovládaného a kontrolovaného KSČ. Rozhlas a televízia boli formálne štátne, no v skutočnosti to boli inštitúcie straníckej propagandy. Mediálny systém na Slovensku bol provinčným subsystémom tzv. celoštátneho mediálneho systému.

Prvým krokom k mediálnej transformácii na Slovensku bola novelizácia zákona o periodickej tlači a ostatných prostriedkoch masovej informácie z roku 1966. Dňa 28. 3. 1990 bol prijatý zákon č. 86/1990 Zb. o periodickej tlači a ostatných masovo-komunikačných prostriedkoch. Súčasne bol zrušený zákon č. 127/1968 Zb. o niektorých prechodných opatreniach v oblasti tlače. Oporou tlačového práva na Slovensku sa stal pred novembrom 1989 práve zákon č. 81/1966 Zb. v znení zákona č. 84/1968 Zb. Radikálnou zmenou bolo zákonné opatrenie Predsedníctva Federálneho zhromaždenia č. 99/1990 Zb. Zákonom č. 86/1990 Zb. bol vylúčený popri cenzúre aj štátny monopol pri vydávaní periodickej tlače. Základy tak dostala pluralita vlastníctva médií a slobody prejavu. Poistením tohto právneho stavu sa stalo prijatie Ústavy Slovenskej republiky. Zákonom č. 472/1990 Zb. o organizácii miestnej štátnej správy prešla registračná pôsobnosť v oblasti periodickej tlače z krajských úradov na okresné úrady. Zákonom č. 166/1990 Zb. bola registračná pôsobnosť Ministerstva kultúry SR k 31. 7. 1990 rozšírená o periodiká delimitované Federálnym úradom pre tlač a informácie späť na Slovensko. K 8. 5. 1995 bolo už na MK SR registrovaných 639 periodík, k 20. 11. 1997 bolo registrovaných 922 periodík. Dnes je všetka tlač privatizovaná fyzickými alebo právnickými osobami s nekontrolovateľnou prítomnosťou zahraničného kapitálu. Štát prestal regulovať a dotovať cenu papiera, zvýšilo sa poštovné, telekomunikačné poplatky, výrazne vzrástli náklady na distribúciu tlače. Ak mala predtým tlač pri štátnej regulácii tlače celoplošné výhody, ktoré vyplývali z regulácie cien i priamej štátnej dotácie väčšiny periodickej tlače, dnes sa tlač musí podriaďovať zákonom mediálneho trhu a zdaneniu (DPH). Pôsobenie trhového mechanizmu pociťujú v súčasnosti všetky periodiká. Situáciu dramatizuje aj znižujúca sa kúpyschopnosť obyvateľstva v dôsledku ekonomickej transformácie, rastu neza-

mestnanosti, ako aj obmedzenosť zdrojov slovenského trhu vo financovaní reklamy a inzercie. K 20. 11. 1997 prezentoval mediálny trh tlače 20 denníkov, 48 ústredných a nadregionálnych periodík (týždenníkov), 37 dvojtyždenníkov, 226 mesačníkov a ďalších periodík, celkovo 922 periodík. Na mediálnom trhu pôsobí 764 vydavateľov a vydavateľstiev periodickej tlače.

Zmeny nastali aj v oblasti elektronických médií. Dňa 11. júna 1992 nadobudol účinnosť zákon č. 294/1992 Zb. o Rade SR pre rozhlasové a televízne vysielanie, ktorej úlohou ako nezávislého parlamentného orgánu a súčasne orgánu štátnej správy pre oblasť vysielania je podieľať sa na utváraní zásad štátnej politiky SR vo vzťahu k vysielaniu, podieľať sa na vypracovaní plánov využitia kmitočtov SR, vyjadrovať sa k návrhom a plneniu medzinárodných zmlúv, ktoré súvisia s vysielaním, udeľovať a odnímať licencie na vysielanie. V roku 1991 bol prijatý zákon č. 254/1991 Zb. o Slovenskej televízii a zákon č. 255/1991 Zb. o Slovenskom rozhlas. Tieto médiá sa transformovali prijatými zákonmi zo štátneho rozhlasu a štátnej televízie na verejnoprávne mediálne inštitúcie. Uvedené zákony položili základ rozvoja duálneho systému rozhlasového a televízneho vysielania na Slovensku. V súčasnosti (november 1997) pôsobia na Slovensku celoplošné televízne stanice, a to ako prevádzkovateľa zo zákona Slovenská televízia a komerčné televízie Markíza a VTV. Na Slovensku pôsobí šesť regionálnych staníc, ktoré vysielajú terestricky. V káblových rozvodoch a v miestnom televíznom vysielaní pôsobí 47 televíznych staníc. Šírenie nezmienených televíznych programov v káblových rozvodoch realizuje 75 spoločností a právnych subjektov. Vysielanie teletextu zabezpečujú tri vysieláče regionálneho typu. Celoplošne vysielala v rámci rozhlasového vysielania ako prevádzkovateľ zo zákona Slovenský rozhlas. Na základe licencie vysielala na Slovensku 22 rozhlasových prevádzkovateľov.

Mediálny trh sa dotváral na Slovensku aj inštitucionálne. Vznikli profesionálne organizácie novinárov, vydavateľov a prevádzkovateľov prostriedkov masovej komunikácie ako potenciálnych partnerov tripartitných rokovaní.

Diagnóza súčasného transformačného procesu v mediálnych systémoch

1. Spoločenstvá posttotalitných štátov sa ešte stále nachádzajú v zložitom období prechodu od totality k demokracii.
2. Nové inštitúcie demokratických premien a mechanizmy demokracie, ktoré sa iba legislatívne, ústavne ustávajú (nová funkcia parlamentu, vlády, opozície), nepôsobí ešte plnohodnotne.
3. Totalitou devastované právne vedomie, dokonca jeho absencia nielen u občana, ale i v parlamente a vo vládných štruktúrach, oslabuje právnu stabilitu spoločnosti, rešpekt k zákonnosti, sú tu ešte stále recidívy minulých mocenských reliktov.
4. Politický systém sa iba kryštalizuje, politické štruktúry strán sú skôr deklarované, umelo tvorené, nevyvierajú zo spoločenského pohybu zdola, nie sú týmto pohybom živé (sociálna stratifikácia spoločnosti sa procesom zmeny vlastníctva iba štruktúruje, iba sa kryštalizujú spoločenské skupinové záujmy, a teda aj infor-

- mačné potreby), neexistuje spätná kontrola moci týchto centralizovaných, lobistických a politických grémií.
5. Procesom zložitej transformácie prechádza aj mediálny systém, celý systém masovej komunikácie. Nielen deetatizácia, privatizácia, typologická diferenciácia, komercializácia, ale je tu prítomná aj nová dimenzia mediálnej transformácie v ére revolučných zmien technológií komunikácie, vstupom nových médií, informačných koridorov bez hraníc, vstup do éry planetárnej komunikácie.
 6. Proces „oslobodzovania sa“ politického systému a mediálnych systémov od rezíduí totality a „osvojovania si“ abecedy demokracie produkuje komplikovanosť a dokonca konfliktnosť ich vzájomných vzťahov. Nové právne vedomie a nová komunikačná kultúra sa ešte len začínajú formovať. Často je retardovaná upodoprievaním, absenciou dôvery, ktoré produkujú až konflikt nezmieriteľnosti. Politici, novinári a verejnosť interpretujú a v praxi aj rôzne, často protichodne uplatňujú jednotlivé princípy demokracie. Vedomie demokracie sa iba kryštalizuje.
 7. Aj profesionálna sféra novinárov, vydavateľov, predstaviteľov verejnoprávných a súkromných médií tiež iba hľadá svoje „pravé“ postavenie a svoje funkcie v spoločnosti (k politickému systému, publiku a občanovi), ale aj profesionálnu solidaritu a tolerantnosť vo vlastnom profesionálnom prostredí.

PODMIENKY ROZVOJA NÁRODNÝCH MEDIÁLNYCH TRHOV V PROCESE GLOBALIZÁCIE A REGIONALIZÁCIE MÉDIÍ

KOSTA GOULIAMOS

Integrovaný svet verzus etnocentrizmus

Durkheim¹ tvrdil, že celkový trend spoločenských zmien sa dá vystopovať v procese štrukturálnej diferenciácie.

Otázky, o ktorých budeme hovoriť neskôr a ktoré v značnej miere odvodzujeme z Durkheima, rozširujú a modifikujú citované tvrdenie. Najmä v súčasnosti, keď naša spoločnosť prechádza z industriálneho veku do éry informačnej spoločnosti.

Tento prechod prináša väčší význam flexibilného prenosu informácií medzi protagonistami trhu – napr. multinárodnými korporáciami, burzami, bankami, dopravnými a informačnými sieťami atď.

Informácia je mazadlom ozubených kolies svetovej ekonomiky. V tom najširšom zmysle slova (správa, zábava, výskum a pod.) informácia pomáha otáčať kolesá spoločnosti. Okrem toho technológia mediálnej komunikácie zasahuje aj do globálnych štruktúr spoločnosti. Zavádza diferenciačné vzorce, ktoré sa spočiatku začali prejavovať v mediálnej sfére, aj do iných oblastí spoločenského života. Všeobecne povedané, tieto zmeny naznačujú posun hodnôt vo vývoji základného konfliktu našich čias – konfliktu medzi globálnym konzumizmom a etickým separatizmom. Zatiaľ čo sily nových médií vytvárajú čoraz viac integrovaný svet, sily etnocentrizmu ho rozkladajú.

¹ DURKHEIM, E.: The Division of Labour in Society. Basingstoke, MacMillan 1984.